

جامع التواريخ

(تاریخ آفرنج، پایان و قیصره)

تألیف

رشیدالدین فضل اللہ ہمدانی

تصحیح و تحشیہ

محمد روشن

رشیدالدین فضل الله، ۹۶۴۸ - ۷۱۸ ق

جامع التواریخ: تاریخ افرنج، پاپان و قیاصره / رشیدالدین فضل الله همدانی؛ تصحیح و تحشیه محمد روشن، -تهران: میراث مکتوب، ۱۳۸۴.

چهل، ۱۹۷ ص: نمونه - (میراث مکتوب؛ ۱۲۴: تاریخ و جغرافیا؛ ۲۰)

ISBN 964-8700-03-6

فهرست نویسی بر اساس اطلاعات فیپا.

ص.ع. لاتینی شده:

نمایه.

۱. اروپا - تاریخ - متون قدیمی تا قرن ۱۴. ۲. پاپها - سرگذشتنامه - متون قدیمی تا قرن

۱۴. ۳. اسپراتوران - روم - سرگذشتنامه - متون قدیمی تا قرن ۱۴. ۴. نثر فارسی - قرن ۷ ق. الف.

روشن، محمد، ۱۳۱۲ - ، مصحح و حاشیه نویسی. ب. عنوان. ج. عنوان: افرنج، پاپان و قیاصره.

۹۴۰ / ۱

ج ۲ / ر ۱۷ / D

۵۶۵۲ - ۸۴ م

کتابخانه ملی ایران

جامع التواریخ

تاریخ افرنج، پاپان و قیاصره

رشیدالدین فضل الله همدانی

با تصحیح و تحشیه: محمد روشن

ناشر: میراث مکتوب

حروفچین و صفحه آرا: سیما اداره چی

چاپ اول: ۱۳۸۴

شمارگان: ۲۰۰۰ نسخه

شابک: ۹۶۴ - ۸۷۰۰ - ۰۳ - ۶

لیتوگرافی، چاپ و صحافی: رویداد

نشانی ناشر: تهران، ش. پ: ۱۳۱۵۶۹۳۵۱۹

تلفن: ۳ - ۶۴۹۰۶۱۲ - ۳ دورنگار: ۶۴۰۶۲۵۸

E-mail: tolid@MirasMaktoob.com

http://www. MirasMaktoob.com

فهرست مطالب

پیشگفتار.....	ٲه
مدخل.....	نوزده
آوانتگاری.....	سی و ٲه
فهرست مندرجات متن تاریخ افرنج.....	ٲ
تاریخ افرنج.....	ٲٲ - ٲ٧
بررسی نسخه‌بدهای تاریخ افرنج.....	ٲ٣
واژه‌نامه.....	ٲ٩
فهرست نامهای کسان و شهرها و ...	ٲ٨
فهرست آیه و عبارتهای عربی.....	ٲ٧

به نام خداوند جان و خرد

پیشگفتار

تاریخ افرنج از جامع التواریخ رشیدالدین فضل‌الله بخشی دیگر از تاریخ عالم اوست.

در این بخش سخن از سرگذشت پایان و قیصران به میان می‌آید، و «مدّت ملک هر یک از ایشان».

نخست «قسم اول» از «ظهور آدم علیه السّلام» آغاز می‌شود تا زمان «ولادت مسیح علیه السّلام» و آن‌گاه در «قسم دوم» از «مبدأ ولادت مسیح علیه السّلام الی یومنا هذا که سنهٔ خمس و سبعمایه هجری است» گفتگو می‌شود، و از این برمی‌آید که نگارش تاریخ افرنج به سال ۷۰۵ هجری قمری پایان یافته است.

در «قسم دوم»، «باب اول در معتقد اقوم نصاری در حقّ مسیح علیه السّلام» است، و «باب دوم در بیان حدود ولایت ارمن از مداین و ضیاع» و «باب سیم در معرفت ولایات افرنج و بحار و جزایر و بیان خواصّ هر زمینی و ذکر پادشاهان آنجا» و «باب چهارم در ولادت مسیح علیه السّلام و حکایت حادثهٔ او و ذکر اجلاس پایان و قیصره که پادشاهان افرنج‌اند».

نکته شایان یاد آن است که در تصویرگری این بخش از تاریخ عالم افزون بر هنر نقاشی که در آثار رشیدالدین فضل‌الله بکمال مطرح است، و نامدارترین نقاشان عصری به کار گرفته می‌شوند، تصویرگری در راستای توضیح و تبیین مفاهیم اثر به کار گرفته می‌شود. هنرشناسان بزرگی در بررسی و تفسیر نقاشیهای جامع التواریخ کوشیده‌اند و آثاری ارجمند به جای نهاده‌اند، و چون بدین بخش رسیده‌اند، همگان اذعان داشته‌اند که در تاریخ افزونج هنرمندان نگارگر با شیوه ویژه تصویرگری ابتکار و ابداعی نو کرده‌اند تا خوانندگان اثر بدرستی و همزمان، روزگار و زندگی پایان را رو باروی روزگار قیصری که به حکمرانی می‌پرداخته است به گونه‌ای دیداری، تاریخ را در ذهن خود مجسم سازند. اینک دو اثر برگزیده را در این باره یاد می‌کنم.

The Illustrations To The 'World History' of Rashīd al-Dīn. by David Talbot Rice.

Edited by Basil Gray. Edinburgh. University Press. 1976

و

A Compendium of Chronicles. the Nasser D. Khalili Collection of Islamic Art.

Volume XXVII

General Editor Julian Raby. the Nour Foundation in association With Azimuth

Editions and Oxford University Press. 1995

از این است که از ناشر گرامی درخواستم که تصاویر این بخش را برای بهره‌یابی خوانندگان ارجمند به چاپ رسانند.

و شگفتی در این است که این شیوه نگارگری همچون سنتی شایسته پاسداری، تا سده ۱۲ هـ، ق تداوم داشته است، چنانکه در دو نسخه خطی محفوظ در کتابخانه سلطنتی که هر دو به قطع رحلی بزرگ است - ۴۹/۳×۳۲ - و مورخ ۱۰۷۴ هـ این گونه نقاشی به دیده می‌آید. گفتنی است که از دو نسخه مصور یاد شده، نسخه‌ای با شیوه نقاشی ایرانی تصویر شده است، و آن دیگر

به شیوه نقاشی هندی.

تاریخ افرنج از جامع التواریخ برخلاف دیگر متنهای نگاشته شده از تاریخ عالم، چون تاریخ چین و تاریخ هند فاقد مقدمه‌ای است که گویای نام همکاری باشد که در نگارش بخش «پایان و قیصران» با رشیدالدین همراهی کرده باشد.

دانشمند نامدار کارل یان که بیش از پنجاه سال در کار آرایش و ویرایش جامع التواریخ بذل مساعی کرد و بخشهای پنجگانه تاریخ عالم را به زبان آلمانی ترجمه کرد، به سال ۱۹۵۱، متن تاریخ فرننگ را با مقدمه‌ای به زبان فرانسوی منتشر ساخت.

در این مقدمه عالمانه، پروفیسور یان سرچشمه اثر را یعنی نگارنده تاریخ پایان و قیصره را به گونه‌ای دقیق بازساخت و بازشناساند. منبع اقتباس رشیدالدین فضل‌الله در تحریر تاریخ افرنج اثری است از مارتینوس اوپاوینیسیس . Martinus Oppaviensis .

مأسوف علیه کارل یان در این باب می‌نویسد:

«... در آن زمان به این کتاب تا حدی مانند نوعی تاریخ رسمی پایان و قیصره می‌نگریسته‌اند. چون که مؤلف آن دیرزمانی در دربار پاپ دارای مقامی شامخ و بلند بوده است. با توجه به این تفصیل، این حدس نزد من به وجود آمد که شاید رشیدالدین از این کتاب استفاده کرده باشد، و خوشبختانه پس از رسیدگی معلوم شد که این تصوّر باطل نبوده است. اکنون به عقیده من قسمت اعظم تاریخ فرننگ رشیدالدین اقتباسی است به صورت اختصار از کتاب مارتینوس اوپاوینیسیس».

— مقدمه تاریخ فرننگ. ترجمه دکتر منوچهر امیرمکری —

از این رو من بهتر آن دانستم مقدمه کارل یان را به ترجمه شادروان دکتر

منوچهر امیرمکری به اذن آقای دکتر دبیرسیاقی استاد ارجمند و ارسته که خود به سال ۱۳۳۹ «تاریخ افرنج یا فصلی از جامع التواریخ، شامل باب سوم از قسم دوم از تاریخ افرنج در معرفت ولایت افرنج و بحار و جزایر آن و باب چهارم در ولادت مسیح علیه السلام و حکایت حادثه او و ذکر پایان و قیصره که پادشاهان افرنج اند» را در انتشارات فروغی به چاپ رسانیده بودند، برگیرم و به متن تاریخ افرنج درافزایم تا فایده آن فراگیر شود.

شناخت نسخه‌ها

نسخه 1654 طویقوسرای به خط نسخ.

در بخش پایانی نسخه آمده است:

«تمام شد کتابت کتاب جامع التواریخ به یاری باری تعالی آن را بر صاحبش مبارک و میمون گرداناد و فواید آن به کافه مسلمین و مسلمات عاید باد. و اتفق الفراغ من التحرير بعون الله و حسن التیسیر فی ثالث شهر جمادی الاولی سنه سبع عشر و سبعمایه غفرالله لکاتبه و لجمیع المسلمین. جمع اوراق جامع الحکایات (بر روی «الحکایات» خط کشیده‌اند و در زیر آن نوشته‌اند، التواریخ) بعدد سه صد هفتاد پنجست. والله اعلم.»

این نسخه را به نشانه «ا» باز می‌شناسیم.

✱

ویژگیهای کتابت نسخه اساس «ا»:

— «پ» را بیشتر جایها به سه نقطه می‌نویسد و گاه بی نقطه، و بسیار کم با

یک نقطه:

پادشاهی 309v ؛ پادشاهان 296r ؛ پانزده روز 300v ؛ چندپاره 297v ؛

پسری 296v.

— «چ» را به جیم یک نقطه می‌نویسد:

جون 297v ؛ چهارماه 299v ؛ چندپاره 297v ؛ جهل سال 296v ؛
- «د» معجمه را همواره با نقطه می نویسد به جای خود:
براذران 300r ؛ بدان 309v ؛ داژند 301v ؛ فرمود 301v.
- «گ» را به یک سرکش می نویسد:
جنگها 305v ؛ انکاه 296v ؛ بزرک 296r ؛ فرسنگ 298r ؛ برک درخت
296r ؛ جنانک: 296v .

نسخه 1653 طویقپوسرای، به خط نسخ. در ترقیمه آن چنین نگاشته شده:
«تمام شد تاریخ اسمعیلیه و نزاریه از مصنفات مخدوم اعظم اعدل سلطان
الوزرا فی العالم رشیدالحق و الدنیا و الدین عمادالاسلام و المسلمین اعزّ الله
انصار دولته به یاری باری عزّ اسمہ فی اواخر جمادی الاخر سنه اربع عشره و
سبعمایه بخط العبد المسکانی الحافظ و الحمد لولیّه والصلوة والسلام علی
نبیّه محمّد و آله الطّیبین الطّاهرین اجمعین».
این نسخه را به نشانه «تو» باز می شناسیم، و در آن ویژگیهای نگارشهای
کهن دیده می شود، و از نظر اعتبار در نسخه های مورد استفاده، پایه دوم دارد.

ویژگیهای نسخه «تو»:

- همه جا «پ» را «ب» می نویسد و گاه بی نقطه:
بسر 420r ؛ بادشاه 419r ؛ باب (=پاپ) 418r ؛ بانزده سال 416v ؛
چندباره 415v .
- نگارش «چ» به یک نقطه می آید:
چندباره 415v ؛ جنان 416r ؛ جهل و دو سال 416r ؛ چهارده سال 416r ؛
چنانکه 415r .
- دال و ذال را یکسان می نویسد:

دارد 420r ؛ بودند 420r ؛ خیزد 415r ؛ آمده 414r.

.. املای ک و گ را یکسان می آورد:

کویند 414r ؛ دیگر 414r ؛ فرسنگ 414v ؛ بزرک 414v ؛ کشاده 418v.

نسخه تواریخ العالم به شماره 2935 کتابخانه احمد ثالث.

در برگ عنوان این نسخه آمده است: «احمد بن محمد بن محمد البخاری

قدس سره هذا کتاب تواریخ العالم من تألیف استاد العلامه».

میکروفیلم این نسخه ارزشمند یادگار استاد ارجمند کتابشناس فقید

پروفسور صادق عدنان ارزی است که به من اهدا فرمود. آن را به کتابخانه

مرکزی دانشگاه تهران هدیه کردم و عکسی از آن فراهم ساختم، ولی اینک در

آن کتابخانه با اعتبار اثری از آن نمی یابم! نشانه این نسخه «تا» است

گفتنی های لازم را در پیشگفتار تاریخ هند گفتم. نسخه ای مضبوط است،

ولی در بخش تاریخ فرنگ از اتقان ضرور بی بهره است، دیگر بخشهای آن:

تاریخ خوارزمشاهیان، تاریخ چین، تاریخ اغوز و... نسخه ای متقن و دلپذیر

است.

در پایان تاریخ هند - برگ 143a - کاتب نگاشته است:

«تمام شد کتاب تواریخ به یاری باری عزّ شانه و علی الحقیقه مثل این

تاریخ که شامل بود بر همگی احوال عالم و جملگی سرگذشت بنی آدم هرگز

اتفاق نیفتاده است، مصنف را در این باب سعیی مشکور و سببی میان خلق

مذکور حاصل آمد. والحمد لله رب العالمین و صلی الله علی خیر خلقه محمد و

آله اجمعین».

پس از این برگ، نگاشته ای به خط ناخوش آمده است: 143b، که متن آن را

در پیشگفتار تاریخ هند برگ بیست و چهار آورده ام، و نیازی به تکرار آن

نمی بینم:

ویژگیهای نسخه «تا»:

-. «پ» را همچون «ب» می نویسد:
بُرسید 102a ؛ بُسر 102b ؛ (و چند جای دیگر به اعراب تمام)؛ باره 103b ؛
105a ؛ بدر 103b ؛ بادشاهی 104b ؛ بیش 106a.
-. «چ» را همواره به یک نقطه همچون «ج» می آورد:
چهل باره 103b ؛ جند سال 104b ؛ جنانک - که گویای نانوشتن «ه» نیز
هست. - جون 105b ؛ جنان 105b ؛ چهارده سال 106a.
-. نگاشتن دال و ذال معجمه را رعایت می کند، و گاه نامرعی می گذارد:
بذر 103b ؛ کردانیذ 107a ؛ بود 104b ، 107a و... بود 108a.
-. ک و گ را یکسان می نویسد به گونه کاف:
یکدیگر 105a ؛ فرسنگ 105b ؛ گذشته بود 106a ؛ آنکاه 107b.

نسخه سلیمانیه، داماد ابراهیم پاشا، نگاشته ۸۸۵ ه است به خط نستعلیق
درویش محمد طاقانی. از این نسخه به نشانه «سل» یاد می کنیم:

ویژگیهای نسخه «سل»:

-. «پ» را به یک نقطه می نویسد، و گاه به سه نقطه، و گاه نیز بی نقطه:
بسر 676b ؛ پابی کرد 676b ؛ پدر، پرسید 671b ؛ پادشاه 677a ؛ اسپ (به
سه نقطه در این بخش هم دیده شده است) 674a.
-. «چ» را با یک نقطه و همچون «ج» می نویسد، و گاه به سه نقطه:
چهارم 670a، در همین برگ نگارش «چهارم» به سه نقطه نیز دیده می شود؛
جنان 670a ؛ جون 670a ؛ چشمها 677a ؛ چنکیزخان 671a.
-. «د» و «ذ» را یکسان می نگارد:
بود 671b ؛ نهاد 671b ؛ خود 677a ؛ هفتاد 671b.